

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ป่าเขตร้อนเป็นระบบนิเวศที่สมบูรณ์ไปด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร สัตว์ป่า แมลง จุลินทรีย์ สมุนไพรและทรัพยากรอันเป็นพันธุกรรมอันทรงคุณค่ามากมายเหลือคณานับ (ป่าเขตร้อนยังมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการรักษาสมดุลย์ทางวัฒนธรรมของโลก และยังเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่มวลมนุษยทั้งในปัจจุบันและอนาคต/ อาณาบริเวณของป่าหลายแห่งยังเป็นที่อยู่อาศัยของชาวบ้านหลายกลุ่มหลายเผ่าพันธุ์ แต่ละกลุ่มได้พัฒนาวิถีชีวิตผูกพันอย่างแนบแน่นอยู่กับป่า) สิ่งสมมุติปัญญาความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศของป่า พืช อาหาร สมุนไพร และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติมาเป็นเวลานานนับพันปี ป่าเขตร้อนมิได้เป็นแหล่งรวมของความหลากหลายทางชีวภาพเท่านั้น แต่ยังเป็นแหล่งรวมของความหลากหลายทางวัฒนธรรม ซึ่งมีคุณค่ายิ่ง องค์ความรู้ และภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติก่อกำเนิดขึ้น (จากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชนกับธรรมชาติแวดล้อมปฏิสัมพันธ์ดังกล่าว เป็นทั้งพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรมไปพร้อมกัน) นอกจากนี้ ความหลากหลายทางวัฒนธรรม และความหลากหลายทางชีวภาพ ยังเป็นหลักประกันความมั่นคงในชีวิตและระบบนิเวศ ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชเป็นหลักประกันปริมาณและความต่อเนื่อง ของผลิตภัณฑ์อาหารชุมชนของประเทศ และของโลกเป็นลำดับ ประเด็นความหลากหลายทางชีวภาพ จึงมิใช่จำกัดอยู่แต่เพียงภายในอาณาเขตบริเวณป่า หากแต่ครอบคลุมไปถึงพื้นที่ไร่นาสวนและชุมชนเกษตรกรทั้งหมด ที่ได้พัฒนาหลักความมั่นคงด้านอาหารและยาสูบเนื่องมาหลายชั่วอายุคน เหตุผลสำคัญประการหนึ่งอาจเป็นเพราะสภาพแวดล้อมอันอุดมสมบูรณ์ไปด้วย ความหลากหลายทางชีวภาพ มีบทบาทสำคัญในการกำหนดกิจกรรมทางการผลิต และสัมพันธ์ภาพอันแนบแน่นระหว่างคนและชุมชน กับธรรมชาติ ความหลากหลายในโลกของธรรมชาติ ช่วยสร้างความซับซ้อน และความลุ่มลึกให้การตีความ และการเลือกสรรแบบแผนพฤติกรรมของกลุ่มชนต่าง ๆ ในกระบวนการปรับตัว เข้ากับสภาพแวดล้อม ธรรมชาติ การตีความและความเข้าใจสภาพแวดล้อมอย่างลึกซึ้งเหล่านี้ สะท้อนออกมาอย่างชัดเจนในองค์ความรู้ของท้องถิ่น ด้านระบบการผลิต และการจัดการทรัพยากร ความเชื่อ พิธีกรรม

คติพื้นบ้าน-ตลอดจนวิถีชีวิตเกี่ยวกับธรรมชาติ } ความเชื่อเรื่องผีของชาวม้ง ลัวะ และปากะญอ นิทานพื้นบ้านของชาวลีซอ ลูมูเซอ และอาข่า อีกทั้งวัฒนธรรม ประเพณีในการรักษาป่าของคนเมือง และชาวพื้นราบกลุ่มอื่น ๆ ต่างแสดงให้เห็นถึงสัมพันธ์ภาพอันลึกซึ้งระหว่างคนกับธรรมชาติ ชาวม้ง ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่งที่ถูกกล่าวหาอย่างรุนแรงว่า เป็นตัวการในการทำลายธรรมชาติสิ่งแวดล้อมบนดอย มีคติความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับการล่าสัตว์ว่า พรานทุกคนจะต้องล่าสัตว์แต่เฉพาะเท่าที่จำเป็นในการดำรงชีวิตเท่านั้น ใครก็ตามที่ล่าสัตว์มากเกินไป จะกลายเป็นสัตว์ชนิดนั้น และถูกล่าจากนายพรานคนอื่น ตัวอย่างของความเชื่อดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตที่มองมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ [มนุษย์จึงมิได้เป็นเพียงผู้ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเท่านั้น หากแต่มีหน้าที่ในการดูแลรักษาธรรมชาติแวดล้อม ด้วยความอ่อนน้อม ตระหนักรู้ในคุณค่าและบุญคุณของธรรมชาติไปพร้อมกัน] ดังนั้น พื้นที่ซึ่งเราเคยเห็นว่าเป็นป่าธรรมชาตินั้น โดยเนื้อแท้ความจริงแล้วเป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural landscape) อันเกิดจากการสั่งสมความรู้ และภูมิปัญญาในบริบทของปฏิสัมพันธ์ระหว่างคน กับป่าที่สืบทอดต่อกันมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน กลุ่มชนนั้บร้อยนั้นพื้นที่ไม่มีภาษาเขียน (Non - literate) ได้นำหุบเขา ทุ่งหญ้า ผืนป่าและลำน้ำ มาเป็นคลังแห่งปัญญา ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเหล่านี้เป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงความสำเร็จ และศักยภาพของการสร้างสรรค์และพัฒนาองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ อนุรักษ์พัฒนาและบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน แม้กระนั้นก็ดี ชนชั้นกลางในสังคมไทยจำนวนไม่น้อย ได้แสดงความวิตก และสงสัยว่า ระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น มีพื้นฐานของหลักจริยศาสตร์ดังกล่าวหรือไม่เพียงใด และยังตั้งข้อสังเกตว่า สังคมดั้งเดิมมักถูกมองว่า มีแนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อม ทั้งนี้ เป็นเพราะว่าสังคมเหล่านี้มีขนาดเล็ก และสร้างผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมไม่มากนัก การใช้ประโยชน์จากพืชและสัตว์ในลักษณะที่หลากหลาย จึงเป็นยุทธวิธีในการดำรงชีพที่ชาญฉลาด และมีเหตุผล แต่วิถีชีวิตและระบบการผลิตในลักษณะเช่นนี้กลับมิได้สะท้อนให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของจริยศาสตร์ แห่งการอนุรักษ์เสมอไป ไนทำนองเดียวกัน นักวิชาการบางกลุ่มก็เสนอว่า อาจเป็นการด่วนสรุปจนเกินไป หากเราจะเสนอว่ากลุ่มชาติพันธุ์หรือชนพื้นเมืองทุกกลุ่ม มีจริยศาสตร์แห่งการอนุรักษ์ เป็นองค์ประกอบสำคัญของระบบคุณค่าและวิถีคิดเหมือนกันไปหมด ยิ่งไปกว่านั้นในสภาวะที่สังคมดั้งเดิมขนาดเล็ก และกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจโลก และเริ่มสูญเสียระบบคุณค่าดั้งเดิมของตนไป เราคงไม่อาจคาดหวังให้กลุ่มชนต่าง ๆ เหล่านี้ ยังคงรักษาจริยศาสตร์แห่งการอนุรักษ์ และเอาตัวรอดในระบบตลาด โดยใช้เทคนิคและระบบการผลิตแบบยังชีพเช่นเดิม (Redford and Stearman: 1993 อ้างในยศ ดันสมบัติ, 2544)

อย่างไรก็ตาม คำถามสำคัญคงมีได้อยู่ที่ว่ากลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ มีจริยศาสตร์แห่งการอนุรักษ์หรือไม่ เพราะการตั้งคำถามในลักษณะดังกล่าว มองข้ามผลการศึกษามากมายหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจน ถึงการประยุกต์ใช้องค์ความรู้ท้องถิ่น ตลอดจนจารีตประเพณี วิถีปฏิบัติในการจัดการและอนุรักษ์ป่า ที่ดินและแหล่งน้ำ ในระบบนิเวศแทบทุกชนิด โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว คำถามที่สำคัญมีอยู่ว่า องค์ความรู้และจารีตประเพณีเหล่านี้เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขทางกายภาพและสังคมวัฒนธรรมแบบใด ภูมิปัญญาท้องถิ่น ยังคงมีศักยภาพในการปรับประยุกต์เพื่อใช้ในบริบทของปัจจุบันและอนาคตหรือไม่เพียงใด เราจะเรียนรู้อะไรบ้าง จากการศึกษาทำความเข้าใจกับภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ได้สั่งสมและสืบทอดต่อกันมาเป็นเวลายาวนาน

แม้กระนั้นก็ดี ในช่วง 3 - 4 ทศวรรษที่ผ่านมา ของการปฏิวัติเขียว (green revolution) ทำให้ดูประหนึ่งว่า การเอาใจใส่ดูแลในเรื่องของความหลากหลายทางชีวภาพ หรือพหุวัฒนธรรม ทั้งในด้านการเกษตรนั้นด้วยคุณค่าลงไป และเริ่มถูกแทนที่ด้วยพันธุ์พืชใหม่ ๆ การเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยว (Monoculture) และยาสมัยใหม่ การพัฒนาอุตสาหกรรมอาหารและยานพื้นฐานของการเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยว และวิถีคิดเชิงเดี่ยว จึงเป็นการลดทอนและทำลายองค์ความรู้และศักยภาพของเกษตรกรในด้านการพัฒนาความหลากหลายทางการเกษตร วิถีชีวิตแบบใหม่ยังเป็นตัวการสำคัญที่ทำลายระบบการพึ่งตนเอง ย้ายเทคโนโลยีจากหมู่บ้าน และไร่นาไปสู่ห้องทดลอง และทำลายการควบคุมการผลิตของท้องถิ่นลงอย่างรวดเร็ว (ยศ ต้นสมบัติ, 2544)

กระแสพลิกผันที่เกิดขึ้นกับสังคมเกษตรกรรม ยังดำเนินไปพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงสำคัญ ซึ่งทำให้เกิดความขัดแย้ง และการแย่งชิงทรัพยากร ซึ่งมีแนวโน้มว่าจะรุนแรงยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ ยุทธศาสตร์สำคัญของหน่วยงานรัฐ มุ่งดำเนินการไปที่การจัดการทรัพยากรป่าไม้เป็นหลัก โดยใช้วิธีการมุ่งพัฒนารายได้จากกิจกรรมเกษตรกรรมสมัยใหม่ที่มีการใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น รวมทั้งการดำเนินการอพยพย้ายถิ่นฐานของชาวบ้านออกจากพื้นที่ต้นน้ำ โดยผ่านนโยบายของรัฐ เช่น แผนแม่บทพัฒนามนที่สูง การกำหนดขึ้นคุณภาพลุ่มน้ำ เป็นต้น การดำเนินการตามยุทธศาสตร์ดังกล่าว พบว่าในรอบ 50 ปี ที่ผ่านมานอกจากไม่สามารถรักษาพื้นที่ป่าเอาไว้ได้แล้ว ในทางตรงกันข้ามได้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง ระหว่างหน่วยงานรัฐ กับชุมชนท้องถิ่น และกลุ่มคนชาวเขาคือใคร ? ซึ่งเป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบ จากนโยบายกฎหมาย เป็นกลุ่มรองรับการกดดันของเจ้าหน้าที่รัฐโดยตรง

ปัจจุบันปัญหาได้ขยายความรุนแรงเป็นความขัดแย้งระหว่างประชาชนที่ใช้ทรัพยากรในลุ่มน้ำเดียวกัน ซึ่งเป็นปัญหาที่ยุ่ยากสลบซับซ้อนมากขึ้นไปอีก สาเหตุสำคัญของปัญหาข้างต้นพบว่า เกี่ยวพันอย่างสำคัญต่อนโยบายการพัฒนาประเทศ นับตั้งแต่มีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ

และสังคมแห่งชาติ รากฐานนโยบายที่มุ่งเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจภายใต้ลัทธิทุนนิยมเสรี รวมทั้งเกี่ยวพันอย่างสำคัญกับกฎหมายด้านทรัพยากร ที่รับอิทธิพลมาจากประเทศทางตะวันตก นโยบาย และกฎหมายเหล่านี้ได้ ทำให้การบริหารจัดการป่าไม้ที่ดินอยู่ในมือของหน่วยงานรัฐ ฝ่ายเดียวโดยขาดการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น ภายใต้กรอบความเชื่อ ซึ่งประกอบด้วย ประการแรก การใช้กรอบความคิดนิเวศวิทยาตะวันตกที่แยกส่วนระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์อย่าง ตายตัว และปฏิเสธองค์ความรู้อื่น ๆ ของท้องถิ่น ต่อการจัดการทรัพยากรที่หลากหลายอย่าง ลื่นเชิง ประการที่สอง การสถาปนากรรมสิทธิ์รัฐเหนือทรัพยากรทั้งหมด เช่น การนิยามว่า ป่า น้ำ ดิน เป็นของรัฐ โดยอาศัยกฎหมาย เป็นตัวกำหนดนิยาม ประการที่สาม การจัดตั้งองค์กรกลไก รัฐเข้าควบคุมทรัพยากร ทั้งระบบอย่างเข้มงวด ประการที่สี่ การสนับสนุนกรรมสิทธิ์เอกชนในการ ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างไม่มีขีดจำกัด

ในกรณีเขตต้นน้ำแม่จัน - แม่สลอง รัฐบาลได้เข้ามาดำเนินการพัฒนาในปี พ.ศ. 2529 ทั้งการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เส้นทางคมนาคม การบริการสาธารณสุข การศึกษาขั้น พื้นฐาน การพัฒนาอาชีพ และการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าต้นน้ำลำธาร นโยบายและวัตถุประสงค์ของการ พัฒนาชาวเขา อ้างถึงผลประโยชน์ส่วนรวม และความมั่นคงของชาติ กรอบความคิด และทัศนะ หรือมุมมองพื้นฐานของรัฐกับชาวเขาที่ว่า ประการแรก ชาวเขาเป็นชนกลุ่มน้อยมีจำนวนประชากร ทั้งหมดมากกว่า 500,000 คน ประการที่สอง กลุ่มคนเหล่านี้อาศัยอยู่ในพื้นที่ห่างไกล ทุรกันดาร และมีกอพยพย้ายถิ่นฐานอยู่เสมอ นับเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการจัดระเบียบการปกครอง และเป็น จุดอ่อนต่อการแทรกแซง และแสวงหาผลประโยชน์จากฝ่ายตรงกันข้าม ประการที่สาม การมี เชื้อชาติ ศาสนา ภาษา ค่านิยม ความเชื่อถือ วัฒนธรรม ประเพณี แตกต่างไปจากชนส่วนใหญ่ ความยึดมั่นในเผ่าพันธุ์ และขาดความรู้สึก เป็นพลเมืองไทย ซึ่งมีผลประโยชน์ร่วมกับคนส่วนใหญ่ เป็นจุดอ่อนสำคัญต่อการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในชาติ ประการที่สี่ การประกอบอาชีพ และการหาเลี้ยงชีพโดยทั่วไป โดยการไร่เลื่อนลอย และการปลูกฝิ่น ก่อเกิดผลกระทบที่สำคัญ ต่อการบุกรุกทำลายป่า แหล่งต้นน้ำลำธาร ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การปลูกฝิ่นก่อผล กระทบต่อ เศรษฐกิจสังคมโดยส่วนรวม และภาพพจน์ไทยในระหว่างประเทศ (สำนักงานศูนย์ อำนวยการประสานงานแก้ไขปัญหาชาวเขา และกำจัดการปลูกพืชเสพติด กองทัพบกที่ 3 : 2538

ในสภาวะที่ชุมชนกำลังเผชิญหน้ากับสภาวะวิกฤติต่าง ๆ ดังกล่าว ข้างต้นประเด็นที่น่าจะ มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการศึกษาในครั้งนี้ จึงมีอยู่ว่า ชาวลาหู่บ้านจะบุสี ในฐานะเป็นชนก ลุ่มน้อยที่ด้อยพลังอำนาจ จะมีความสามารถในการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า ตามจารีตประเพณี วิถีปฏิบัติเดิมให้เข้ากับความต้องการ และ

บริบทของยุคสมัยได้อย่างไร และจะใช้รูปแบบ วิธีการใดในการสร้างอำนาจต่อรอง และจัดการความขัดแย้ง ในระดับต่าง ๆ อย่างไร มีขั้นตอนในการปรับเปลี่ยนอย่างไร อาศัยเวลาในการปรับเปลี่ยนนานเท่าไร อะไรเป็นกลไกที่มีบทบาทสำคัญในการปรับเปลี่ยน และมีปัจจัยใดที่มีอิทธิพลให้เกิดการปรับเปลี่ยน ภูมิปัญญาใหม่ทำให้ภูมิปัญญาดั้งเดิม เปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง

1.2 วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ ปัจจัย และกลไกของกระบวนการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนบนพื้นที่สูงในการจัดการลุ่มน้ำ
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ รูปแบบ ขั้นตอน และเงื่อนไขของการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนบนพื้นที่สูงในการจัดการลุ่มน้ำ
3. เพื่อวิเคราะห์ผลของการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนบนพื้นที่สูงในการจัดการลุ่มน้ำ

1.3 ขอบเขตของการศึกษา

1.3.1 ขอบเขตพื้นที่ศึกษา

พื้นที่ศึกษาครั้งนี้คือ ลุ่มน้ำแม่สะลอง บ้านจะบูนี อำเภอแม่ฟ้าหลวง จังหวัดเชียงราย ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำอยู่ในเขตภาคเหนือตอนบน มีสภาพเป็นป่าดิบเขา เป็นชุมชนดั้งเดิมที่มีความผูกพันกับลุ่มน้ำในลักษณะการอนุรักษ์ ด้วยภูมิปัญญา ความเชื่อ ขนบธรรมเนียม ประเพณี และกฎระเบียบขององค์กรชุมชนเองรวมทั้งมีหลากหลายหน่วยงาน เข้าไปจัดการลุ่มน้ำมาเป็นระยะเวลายาวนาน ด้วยความเหมาะสมหลายประการดังกล่าว จึงเลือกเป็นพื้นที่ศึกษา

1.3.2 ขอบเขตของประชากร

ประชากรที่ศึกษา คือ ประชากรในพื้นที่ ลุ่มน้ำแม่สะลอง บ้านจะบูนี อำเภอแม่ฟ้าหลวง จังหวัดเชียงราย รวมทั้งกลุ่มหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในจัดการลุ่มน้ำแห่งนี้ ประชากรกลุ่มตัวอย่างแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มคือ

1. กลุ่มตัวแทนผู้บริหารจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้ใช้วิธีเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ที่รับผิดชอบงานพัฒนาคุณภาพชีวิตหน่วยงานละ 1 ราย

2. กลุ่มผู้นำชุมชน ได้ใช้วิธีเลือกแบบจำเพาะเจาะจง (Purposive Sampling) โดยกำหนดผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ประกอบด้วย 2 กลุ่มคือ

2.1 ผู้นำชุมชนที่เป็นทางการ ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หัวหน้าชาวเขา กรรมการองค์การบริหารส่วนตำบล กรรมการหมู่บ้าน เจ้าอาวาสวัดในชุมชน กลุ่มสตรี กลุ่มเยาวชน

2.2 ผู้นำอย่างไม่เป็นทางการ ได้แก่ ผู้อาวุโส แก่เหมือง (ผู้ดูแลเหมืองฝาย) ประธานกรรมการป่าชุมชน และบุคคลที่มีความรู้ความชำนาญของชุมชน ในด้าน ดิน น้ำ ป่า ซึ่งผู้วิจัยถือว่า เป็นผู้มีความรู้ภูมิปัญญาในการจัดการลุ่มน้ำ

1.3.3 ขอบเขตด้านเนื้อหา

สำหรับขอบเขตของการศึกษา กำหนดไว้ดังนี้ คือ

1. บริบทชุมชน ได้แก่ ประวัติความเป็นมา การตั้งถิ่นฐาน ที่ตั้ง อาณาเขต การคมนาคม ลักษณะทางกายภาพของทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ประชากร ลักษณะทางสังคมวัฒนธรรม การศึกษา สภาพเศรษฐกิจ ระบบการผลิต รายได้ ภาวะหนี้สิน ประเพณีและความเชื่อ

2. ปัจจัยและกลไกที่มีความสัมพันธ์ในการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาในการจัดการดิน น้ำ ป่า

3. รูปแบบ ขั้นตอน และเงื่อนไขในการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาในการจัดการดิน น้ำ ป่า

4. ภูมิปัญญาดั้งเดิมในการจัดการทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ของชุมชน

5. ภูมิปัญญาใหม่ ซึ่งเกิดจากการบูรณาการภูมิปัญญาดั้งเดิม ในการจัดการดิน น้ำ ป่า กับหลักวิชาการตามกรอบแนวคิดที่ว่าด้วยการพัฒนาอย่างยั่งยืน

1.4 นิยามศัพท์เฉพาะ

ลักษณะของชุมชน หมายถึง ลักษณะการตั้งบ้านเรือน รูปแบบและความเข้มข้น ของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของชุมชน ได้แก่ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านที่สะท้อนสำนึกของความเป็นชุมชนในรูปของความเชื่อ อุดมการณ์ และพิธีกรรมที่ชุมชน ยึดถือ และปฏิบัติร่วมกัน ได้แก่ พิธีกรรมเลี้ยงผีขุนน้ำ และพิธีกรรมเลี้ยงผีฝาย

กระบวนการ หมายถึง รูปแบบวิธีการและกลไก ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ภูมิปัญญา ในการใช้ที่ดิน การจัดการน้ำ และป่าชุมชน

กลไก หมายถึง ตัวขับเคลื่อน (Driver) ที่ทำหน้าที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่าง ปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายใน ภายใต้กรอบของบริบทการจัดการลุ่มน้ำ ให้เกิดการผสมผสาน ภูมิปัญญาดั้งเดิม และหลักวิชาการ ตามกรอบแนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน จนเกิดเป็นภูมิ ปัญญาใหม่

กระบวนการศึกษาเพื่อพัฒนา หมายถึง วิธีการและขั้นตอนการทำงาน เพื่อมุ่งปรับ ปรุง คุณภาพชีวิต สภาพแวดล้อมทางกายภาพ และระบบนิเวศของชุมชนบนพื้นที่สูงให้ดีขึ้น โดย อาศัยการถ่ายทอดการเรียนรู้ การตัดสินใจร่วมกัน จนชุมชนสามารถเรียนรู้ถึงปัญหาและจำแนก กำหนดความต้องการได้เอง พัฒนาโครงการ / กิจกรรมได้เองอย่างต่อเนื่อง จนสามารถนำโครง การไปสู่ภาคปฏิบัติได้ และประเมินผล ได้ด้วยความภาคภูมิใจ

รูปแบบ หมายถึง ลักษณะการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาของชุมชนในด้านการจัดการป่า ชุมชนการจัดการน้ำ การใช้ที่ดิน เช่น รูปแบบการประยุกต์ การรวมกลุ่มเพื่อเพิ่มอำนาจการต่อรอง แบบวิวัฒนาการ และแบบปฏิรูป เป็นต้น

การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม หมายถึง การได้รับวัฒนธรรมใหม่ ๆ จากสังคมอื่น หรือสังคมภายนอกชุมชน ที่ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญา ในการใช้ที่ดิน น้ำ และป่า